

DENETİM ODAĞI (LOCUS OF CONTROL)

Doç. Dr. Ali DÖNMEZ*

DENETİM ALGISI

Halk arasında bir söz vardır; Bektaşî'ye "Cehenneme gider misin" diye sormuşlar, yanıtı "Maaş ne kadar?" olmuş. Bu yanıt üzerinde biraz duracak olursak; Bektaşî'nin Cehenneme gitme davranışının sonuç ya da sonuçlarını araştırdığını görürüz. O'na göre Cehenneme gitme davranışının sonucu, herkesin de bildiği gibi, aşırı acı vericidir. Ancak, sağladığı yarar ya da yararlar da var mıdır? Varsa bunun zarara oranı nedir? Yarar zararı büyük ölçüde geride bırakıyorsa, Bektaşî'ye göre, davranış gerçekleşebilir. Kısaca, Bektaşî bir davranışın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, onun kişi için, beklenen sonuçlarının ne olduğuna bağlıdır' demektedir. Bugün ödül ve cezanın, diğer bir deyişle, davranışın beklenen sonuçlarının davranış üzerindeki etkisini, bilimsel çevrelerde de halk arasında da bilmeyen yok gibidir. Çağdaş psikolojide en çok karşılaşılan kavramların başında ödül ve ceza gibi bu sonuçlara ilişkin kavramlar gelir. Davranışçı psikolojinin "ödül izlediği tepkinin tekrarlanma olasılığını arttırır" ilkesi psikologlar arasında bir özdeyiş biçimini almıştır. Davranışçıların (Watson, Allport, Skinner ve diğerleri) çağdaş psikolojiye en büyük katkılarından biri, hiç kuşkusuz, davranışın sonuçlarının yine davranış üzerindeki etkisine gereken önemi vermiş olmalarıdır. Yukarıdaki öğrenme ilkesi "ödülle sonuçlanan bir tepki benzer koşullarda yinelenmek eğilimindedir" biçiminde ifade edilebilir. Buna göre, öğretilmek, geliştirilmek ve kökleştirilmek istenen bir davranış önce oluşturulacak sonra da birey, bu davranışından dolayı ödüllendirilecektir. Diğer bir deyişle davranışın sonucunun kişi için doyurucu, rahatlatıcı, ya da hoşnut edici olması o davranış ya da tepkinin benzer koşullarda yinelenme olasılığını arttıracaktır.

Ancak, ödül ve cezanın davranış üzerindeki etkisi herkes için aynı mıdır? Aynı davranışları için, eşit koşullarda ve eşit ölçülerde

*Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bölümü Öğretim Üyesi

bir kez ödüllendirilmiş iki kişi benzer bir başka durumda bu davranışlarını yinelemeye eşit derecede istekli olacaklar mıdır? Bu sorunun olası yanıt ya da yanıtlarını bir örnekle somutlaştırmak yararlı olabilir.

Üniversite öğrencisi Ahmet'in gene üniversite öğrencisi güzel ve çekici bir kız olan Ayşe ile ilişki kurmaya çalıştığını düşünelim. Ahmet bu duruma uygun, karşılıklı bakışmayı, gülümsemeyi, duygusal anlamda konuşmayı ve benzerlerini içeren bir dizi flört davranışında bulunmaktadır. Eğer, Ahmet'in bu kendine özgü yaklaşımının, kuşkusuz daha önceden bir süre gözlemiş olduğu Ayşe'de, olumlu duygusal tepkilere neden olacağına ilişkin beklentisinin derecesini ve ek olarak, halihazırda, Ayşe'den gelmesini beklediği olumlu tepkilere verdiği değeri bilirsek onun davranışını yordayabiliriz. Karşı cinsle ilişkilerde birkaç yıllık bir deneyimden sonra Ahmet'in dişi cinsinin ilgisini çekmede ne ölçüde başarılı olduğuna ya da olabileceğine ilişkin oldukça kesin ve kalıcı bir değerlendirme yapmış olması beklenir. Bu "kalıcı başarı olasılığı" onun kadınlara yaklaşma davranışlarının başarısına ilişkin beklentisidir.

Denetim (kontrol) algısı ödül ve cezaların kişi tarafından mı yoksa bireyin dışında bir takım etkenlerce mi denetlendiğine ilişkin genel bir beklenti olarak tanımlanır (Rotter, 1966).

Ahmet'in durumuna yeniden dönersek, onun başka kız ya da kadınlarla geçmişteki karşılaşma ve deneyimlerinden, şimdiki, yani, Ayşe'ye karşı giriştiği yaklaşma davranışlarının başarılı olup olmaya-acağına ilişkin genel bir beklenti geliştirmede yararlanabileceği bir- yığın bilgi toplamış olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca, ulaştığı sonuçlara niçin ulaştığı konusunda da bir karara varmış olduğunu düşünebiliriz. Geçmişte sürekli başarısızlıkla karşılaşmış ve genel olarak kadınlara yaklaşım çabalarının başarısına ilişkin oldukça cılız bir beklenti geliştirmiş olabilir. Öte yandan, başarısızlıklarının nedeni olarak, aptallık, görgüsüzlük, güvensizlik, güzel konuşma yeteneğinden yoksunluk gibi kendi kişisel niteliklerini görebilir, ya da tam tersine, kendi üstün niteliklerini göremiycek kadar kör oldukları için kadınları suçlamak alışkanlığı geliştirmiş olabilir. Genel olarak, kadınları dürüst ve duygusal bir erkeği anlama yeteneğinden yoksun "budalalar" olarak görebilir.

Başarısızlığın nedenine ilişkin farklı kaynaklara yönelik bu iki açıklama biçimi denetim odağı ya da algısı boyutunun iki ucunu oluşturan örneklerdir. Böylesine birbirinin karşıtı görüşlere sahip birey-

lerin, bu tür beklentilerinin genelliği varsayılmak koşulu ile, başarısızlıklarının nedenini kendi iç özelliklerinde aramak eğiliminde olanlardan bir bölümünde gelecekteki çabalarının başarısı için toplumsal yeteneklerini geliştirme yönünde bir eğilim ağır basarken, diğer bir bölümünde başarısızlıklarının ardından psikolojik bir çöküntüye uğrama eğiliminin ağır basacağı söylenebilir. Karşı cinsle ilişkilerindeki başarısızlığını kadınların inatçılık ve aptallığına veren, yani başarısızlığının nedenini dış güçlerde gören bir erkeğin de kadınlara karşı çok olumsuz tutumlar geliştirebileceği düşüncesi temelsiz sayılmaz.

Başarısızlığın alışkanlık biçimini almış, süreçlenlik kazanmış açıklama yolları kişiden kişiye değişebilir. Öte yandan, başarının da herkesçe aynı ya da benzer biçimlerde açıklandığı söylenemez. Bu kez, ne amaçla olursa olsun, kadınlara yaklaşmakta hiç bir güçlüğü olmayan, arkadaş canlısı, hoş sohbet ve girişken biri görünümünde, Ahmet'e yeniden dönelim. Bu kişiliği ile Ahmet'in kişilerarası etkileşimlerde başarılı olacağına ilişkin yüksek bir beklentisi vardır ve bu yüzden, her yeni etkileşime coşku ile girmektedir. Böyle bir birey, büyük bir olasılıkla, kendisini toplumsal açıdan başarılı biri olarak algılayacaktır. Ancak, aynı bireyin başarılarının nedeni olarak kendi yeteneklerini göreceği kesin değildir. Tam tersine, kadınların kendisini çekici bulmaları onun için bir bilmece niteliği taşıyabilir ve seve seve kendisini böylesine sıcak ve cömert kadınlarla sarılmış şanslı biri olarak algılayabilir.

Bu örnekler içten-denetim, dıştan-denetim genel beklentisi için önemli olan şeyin, başarı ve başarısızlık yaşantılarının yalnız bir kaydından çok, bu yaşantıların nedenlerine ilişkin yorumlar olduğunu göstermektedir. Böyle yorumlar, ödül ve cezaları neyin ya da kimin belirlediğine ilişkin inançlar olmaları bakımından, başarı ya da başarısızlık beklentisinden farklıdır. Bu nedenle, bu tür yorumlar davranış sonucu ödül ya da ceza beklentisi, ve gereksinim değeri ile birlikte amaca yönelik etkinliğin kestirilmesinde bağımsız bir katkı sağlamalıdır.

Ahmet'in Aysel'e yaklaşım biçimini daha iyi açıklayabilmek için onun diğer etkinlikler arasında kadın arkadaşlığına verdiği değeri, kendine özgü yaklaşım biçiminin başarısına ilişkin beklentisini ve girişimlerinin sonucunu, yani, başarı ve başarısızlıklarının nedensel sorumluluğunu kendi davranışlarına mı yoksa "kadın doğası" gibi dış koşullara mı yüklediğini bilmemiz gerekecektir.

Davranışların sonuçlarının —ödül ve cezaların— gene o davranışları belirlemedeki etkililiğine ilişkin inancımızın güçlülüğü karşısında, davranışları bu inancımıza ters düşen birine rastlanamak bizi şaşırtabilir. Phares (1976) böyle bir gerçek örnekten söz etmektedir; yirmibeş yaşlarında toplumsal çevresi ve becerileri çok sınırlı bunalım içinde bir kişi psikoterapiye başvurmuştu. Terapist bu hastasının genel toplumsal, cinsel, eğitimsel ve işe ilişkin yaşam alanlarında doyum ve başarı beklentilerini yükseltmeye çalışmıştı. Bu yöntemi, hasta için, nörotik savunma mekanizmalarına yol açma olasılıkları bulunan bir takım bilinç altı güçler aramaktan daha yararlı olacağı düşünülmüştü. Gerçekte, hasta nörotik olmaktan çok, toplumsal alanda eğitim geri bir kişi idi. Bu nedenle terapinin odağını hastanın iş bulmasına, eğitimini arttırmasına, kadınlarla ilişkilerinde daha soğukkanlı ve başarılı olmasına v.b. yardımcı yöntemlerin geliştirilmesi oluşturmuştu. Bir çok terapi saatini bu tür yöntem ve tekniklere ilişkin öneriler ve tartışmalar doldurmuştu. Sonuç olarak, hasta çabalarında, genellikle, başarılı olmaya başlamıştı. Ancak, her nedense, bu başarıların hiç biri onun daha sonraki davranışları üzerinde etkili görünmüyordu. Doğal olarak, bir davranışın başarısı o davranışın yinelenme olasılığını arttırır. Bu hasta içinse, davranışların sonuçları ileriki davranışlar için hiç bir anlam taşımaz görünüyordu.

Geçmiş başarılarına dayalı olarak, başarı beklentilerini yükseltmek yolu ile hastada doyurucu bir davranışlar ambarı oluşturma çabalarının başarısızlığı, bir süre için, oldukça şaşırtıcı göründü. Ödülün davranışın tekrarlanma olasılığını arttırdığını herkes bilir. Söz konusu hasta için bu ilke geçerli görünmemekteydi. Ancak, giderek bu alışılmamış durumun nedenleri ortaya çıkmaya başladı: Hasta davranışları ile onların getirip götürdükleri arasında nedensel bir ilişki kuramıyordu, tersine, başarı ve başarısızlıklarının sorumluluğunu şans, ve benzeri, kendi denetimi dışındaki birtakım etken ve güçlere yükliyordu.

Bu, açıkça “mantığa uymayan” davranışı ile hastanın kanıtlandığı şey, ödülün davranışı pekiştirdiğini vurgulayan görüşlerin davranışı açıklamada yetersizliği idi. Davranışın yinelenme olasılığını arttırmak için pekiştirme gerekli olabilirdi, fakat yeterli değildi. Kişinin ayrıca, davranışları ile onları izleyen olaylar arasında nedensel bir ilişki kurabilmesi gerekiyordu (Phares, 1978).

Bu ve benzeri çeşitli klinik vak'alar denetim odağı algısına ilişkin pek çok sayıda çalışma için temel oluşturmuştur. Kavram bazen kı-

saca “kontrol odağı” bazen de “iç kontrole inanç dış kontrole inanç” olarak adlandırılmış ve ilk kez düzenli bir biçimde Rotter (1966) tarafından tanımlanıp yapılandırılmıştır:

Pekiştirici, ödül ya da doyum'un bilgi ve becerilerin öğrenilip uygulamaya konulmasındaki çok önemli rolü, insan doğası ile uğraşanlarca evrensel olarak bilinir. Ancak, bazı kişilerce pekiştirici ya da ödül olarak görülen bir olay, başkalarının farklı biçimlerde algılanıp farklı tepkilere neden olabilir. Bu tepkinin belirleyicilerinden biri, bireyin ödülü kendi davranışını izler, kendi davranışına ya da iç özelliklerine bağlı olarak algılama derecesine karşılık, ödülün kendi dışındaki güçlerce denetlendiğine ve kendi eylemlerinden bağımsız olarak ortaya çıkabileceğine inanma derecesidir. Diğer bir deyişle, belli bir davranış izleyen bir pekiştiricinin kişi üzerindeki etkisi yalın bir tepki güçlendirme süreci değil, kişinin ödülle kendi davranışı arasında bir nedensellik ilişkisi algılayıp algılamadığına bağlı olarak değişebilen bir etkidir. Bir neden-sonuç ilişkisi algılaması ya hep, ya hiç türünden bir algılama olmak zorunda değildir; derecesi değişebilir. Bir pekiştirici, birey tarafından, kendi davranışını izler olarak algılanır fakat, tam anlamıyla, kendi davranışının bir sonucu olarak görülmezse, bizim kültürümüzde, genellikle, şans, kader ve benzerlerine bağlanır ya da güçlü başkalarının denetiminde ya da çevresindeki güçlerin çok fazla karmaşıklığı yüzünden, kestirilmesi olanaksız bir olay olarak algılanır. Bir olay, birey tarafından böyle açıklandığında biz bunu “dıştan denetime inanç”; eğer kişi olayı kendi davranışının ya da kendi göreceli olarak kalıcı kişisel ayrırtkanlıklarının bir sonu biçiminde algılasa bunu da “içten denetime inanç” olarak adlandırıyoruz (s.1).

Özetlersek, bazı bireyler değer verilen ödüllerin elde edilmesinin yalnızca şansa bağlı olduğuna, insanların kendi kaderlerinin efendisi (belirleyicisi) olmadıklarına ilişkin oldukça güçlü bir inanç geliştirmektedirler. Bunun tersine, diğer bazıları da arayan bulur, eken biçer, çalışan kazanır biçiminde, insanların, iyi ya da kötü, kendilerine olanlardan sorumlu oldukları yönünde oldukça çalıcı bir inanç taşır. Genellikle, birinci gruba girenlerden dıştan denetimlidiler, ikinci gruba girenlerden de içten denetimliler olarak söz edilir.

KURAMSAL TEMEL

Rotter'in (1954; Rotter, Chance ve Phares, 1972) toplumsal öğrenme kuramı çağdaş psikolojideki farklı fakat önemli iki kuramsal yaklaşımı —davranışçı kuramlarla bilişsel kuramları— işe vuruk

olarak tanımlanabilir yapılardan ve deneysel olarak sınanabilir hipotezlerden ödün vermeksizin bütünleştirmeye çalışsan küçük çapta bir kuramdır. Bu kuramda dört tür değişken vardır: Davranışlar, beklentiler, davranışların sonuçları ve psikolojik durumlar. En temel biçimi ile davranışın genel formülü şöyle belirtilebilir; davranışın herhangi bir özgül psikolojik durumda ortaya çıkma ya da yinelenme olasılığı, davranışın o psikolojik durumda belli bir sonuca götürmeceğine ilişkin beklentinin ve o sonucun birey için değerinin bir işlevidir. Denetim odağının bu değişkenlerden yalnızca birine "beklentilere" ilişkin olması nedeniyle, burada Rotter'ın toplumsal öğrenme kuramının tümünü gözden geçirmek yerine, yalnızca, beklentilere ilişkin açıklamasını kısaca ele almak daha uygun olacaktır.

Toplumsal öğrenme kuramına göre, iki psikolojik durumu birbirine benzer olarak algılayan bir canlının belli bir çeşitten sonuç ya da sonuçlara ilişkin beklentisi, bir durumdan diğerine genellecektir. Bu, beklentilerin benzer iki durum için aynı olacağı anlamına gelmez. Ancak, bir duruma ilişkin beklentilerdeki değişikliklerin öteki duruma ilişkin beklentileri değiştirmede küçük bir etkisi olacaktır. Herbir durumdaki beklentileri, bireyin yalnızca o durum içindeki özgül deneyim ve yaşantıları değil, ayrıca, değişik ölçülerde olmakla birlikte, benzer olarak algıladığı diğer durumlardaki deneyim ve yaşantıları da belirleyecektir. Aynı duruma ilişkin olarak geliştirilmiş genelleşmiş ve özgül beklentilerin göreceli öneminin belirleyicilerinden biri, o özgül durum içindeki deneyim ve yaşantıların miktarıdır. Bu ilişkiler aşağıdaki formülde özetlenmiştir (Rotter, 1954, s. 155):

$$Es_1 = f \left(E's_1 \text{ ve } \frac{GE}{Ns_1} \right)$$

Bu formülde s_1 özgül bir psikolojik durumu, N bireyin o duruma ilişkin önceki deneyimlerinin sayısını (miktarını), E beklentiyi, E' özgül bir beklentiyi, ve GE de genelleştirilmiş beklentiyi simgeler.

Formüle göre, genelleştirilmiş beklentinin göreceli önemi, o durumun kişi için yeniliği ya da bilinmezliği oranında artacak, gene o özgül duruma ilişkin deneyimlerinin çokluğu oranında azalacaktır. Bu nokta, genelleştirilmiş beklentinin doğru ölçümünden giderek, davranışın hangi koşullarda daha yanılıgsız yordanabileceğini anlamak bakımından önemlidir.

Rotter, geliştirdiği toplumsal öğrenme kuramında, iki tür genelleştirilmiş beklentiden söz eder. Bunlardan biri başarı, bağımlılık,

uyuma, toplumsal kabul ve benzerleri gibi yalnızca belli çeşitten sonuçlara ilişkin beklentileri içerir. Psikolojik durumlara ilişkin olarak algılanmış benzerlik sonucun niteliği ile ilgilidir. İkinci çeşit genelleştirilmiş beklenti ise sonuçların kendi niteliklerinin değişebildiği, belli bir kararı ya da problem çözümünü içeren bir dizi psikolojik durumun başka özelliklerinden genelleştirilen beklentileri içerir. Örneğin, ayrı türden sonuçları içinde saklayan durumlarda, kendi kendimize, bir bireyin doğruyu söyleyeceğine güvenip güvenemeyeceğimizi ya da önceki planımız engellendiğinde çözümü nasıl bulacağımızı sorabiliriz. Birinci türden genellenmiş beklenti davranışın sonucunun ifadesi olarak (r) ile (GER), ikinci türden genellenmiş beklenti problem çözümüne yönelik genellenmiş beklenti olarak (ps_1) ile (GEps), gösterdiğimizi düşünelim. Belli bir durumda, herhangi bir sonucun davranışı izleyeceğine ilişkin beklentiye ele alırken yalnızca bir sonuç için genelleştirilmiş beklenti değil, büyük bir olasılıkla, bir ya da daha fazla problem çözümüne ilişkin genelleştirilmiş beklenti göz önüne almak gerekecektir. Bütün bunlar aşağıdaki formülle özetlenebilir (Rotter ve diğerleri, 1972, s. 41):

$$Es_1 = f \left(E' \text{ ve } \frac{GER \text{ ve } GEps_1 \text{ ve } GEps_1 \dots GEps_n}{f(Ns_1)} \right)$$

Bir beklenti belirlerken ilgili bütün değişkenleri tam olarak ölçebilsedik bile, özgül bir davranışı yordayabilmekten çok uzak olacaktık. Toplumsal öğrenme kuramında, beklenti, bir davranışın ortaya çıkma olasılığının üç temel belirleyicisinden yalnızca biridir. İkincisi sonucun değeridir. Eğer bir sınava çalışma, bir seçimde oy kullanma, bir öğrenci hareketine katılma gibi özgül bir davranışı yordamak istersek, eldeki sonuçların belli bir kişi için taşıdığı değer hakkında birşeyler bilmek zorundayız. Üçüncü temel değişken psikolojik durumdur. Psikolojik durumlar hem beklentileri hem de sonuçların değerini belirlerler ve dolayısıyla davranışın yinelenme olasılığını etkilerler. Ek olarak, toplumsal öğrenme kuramında belli durumlarda yer alan belli bir davranış olasılığını yordama aynı durumda var olan diğer davranış seçeneklerinin değerlendirilmesini de gerektirir. Örneğin, gösteri yürüyüşüne öğrenci katılımını yordamak istemiş olsaydık, öğrencilerin bir test üzerinde içten denetimli mi, dıştan denetimli mi olduklarını belirlemek yeterli olmayacaktı. Ne gibi başka davranışsal seçeneklerinin (kütüphanede okumak, derslere girmek, hatta tenis oynamak gibi) bulunduğuyla ilişkin birşeyler bilmek gereksinimini duyacaktık.

İLK DENEYSEL ÇALIŞMALAR

Denetim odağına ilişkin ilk çalışmalar, denetimin, daha çok içten ya da dıştan kaynaklandığı yönündeki kişinin genel beklentileriyle doğrudan ilgili olmayıp, verilen bir iş ya da görevde deneğin başarısına ilişkin beklentilerini etkilemede, beceri ve şans etmenlerinin etkilerini araştıran çalışmalardır. Phares'in (1976) de belirttiği gibi, bu ilk çalışmalar iki yönlü bir amaç gütmektedir: Pekıştirmenin nasıl işlediğine ilişkin bilgi edinmek ve beceri- şans araştırmaları ile, bireysel ayrılıklar düzeyinde, beceri- şans ayrımı yapmanın yararlılığını belirlemek. Sonradan, bu çalışmalarda kullanılan deneklerin özgül beceri ya da şans durumlarındaki davranışlarının, genel anlamda, içten ya da dıştan denetim beklentisine sahip bireylerin davranışlarıyla benzerlikler taşıdığı görüldü.

Denetimin nereden kaynaklandığına ilişkin inanç ya da beklentinin davranışı etkilediği görüşünü destekleyen ilk deneysel çalışma Phares'in (1957) kişinin olayları kendisinin denetleyip denetleyemeyeceğine ilişkin beklentisini ona yaptırılan bir işe ilişkin yönergelerle ayarladığı çalışmasıdır. Bu çalışmada Phares, iki yargı problemi geliştirdi. Bunlardan birincisinde, deneklerden gri rengin değişik tonlarıyla boyalı, eşit büyüklükteki bir dizi kağıt parçasından oluşan bir örnekleme parçaları renk bakımından ; ikincisinde ise, küçük farklılıklarla değişik uzunluktaki çizgileri uzunluk bakımından eşleştirmeleri istendi. Her iki problemde de deneklerin, belli bir rengin ya da çizginin kendilerinden biraz uzaktaki bir karatahtada görülen standart renk ya da çizginin aynı olup olmadığını belirtmeleri gerekiyordu. Bir yargıya varmayı daha da güçleştirmek için standart renk değişik arka (fon) renklerle birlikte, standart çizgi de dikeyden değişik sapmalar biçiminde sunuldu. En sonunda, bir yargıya varmak o kadar güçlü ki, deneklerin yargılarının doğru olup olmadığını ya da problemin çözümünün bir beceri sorunu mu yoksa şans sorunu mu olduğunu anlayabilmeleri hemen olanaksızdı. Phares, bu belirsizlik içinde, deneklerin yarısına problemlerin çözümünün, beceriden çok bir şans işi sayılabilecek kadar güç olduğunu, diğer yarısına ise çözümlerin bir beceri sorunu olduğunu ve bazı kişilerin yüksek başarı gösterdiklerini belirtti.

Bu farklı yönergeler dışında tüm denekler verilen problemlere ilişkin aynı deneme dizilerinden geçtiler. Her deneğe, yaptığı her yargı sonunda, o yargının doğruluğu ya da yanlışlığı hakkında bilgi verildi. Bu geri bildirim süreci bütün denekleri aynı "başarı" ve "başarı-

sızlık” deneyimleri ardışıklığından geçirmek amacı ile önceden ayarlanmıştı. Her geri bildirimden sonra, deneklerden bir sonraki deneme-
deki başarı (doğru yargıya varma) beklentilerini belirtmek üzere belli
bir sayıda poker fişi ayırmaları istendi. Bu “dilek düzeyi” örneğini
kullanarak araştırmaların temel ilgi noktası, önceki başarı ve başarısız-
lıkların bir işlevi olarak, deneklerin beklentilerini nasıl ayarladıkları-
nı görmektir. Phares’in deneyi, başarı ve başarısızlıkların denetlene-
bilir (beceriye bağlı) olarak algılanmaları durumunda beklentilerin
nasıl ayarlanacağını araştırmayı amaçlıyordu.

Beklendiği gibi, Phares “beceri koşullarındaki” geri bildirim
(başarı ya da başarısızlığın) edeneklerin bir sonraki beklentilerini
ayarlamaya biçimleri üzerinde daha etkili olduğunu ortaya koydu. De-
neklerin ayırdıkları poker fişlerinin sayısındaki değişiklik “beceri”
koşulunda, “şans” koşulunda olduğundan, anlamlı ölçüde, daha
büyüktü. Şans yönergesine göre çalışan denekler daha çok bir kumar
oyunu taktığı benimsenmişlerdi. Beceri koşulu deneklerinde beklenti-
lerde daha fazla kaymalar gözlemlendi, fakat, şans koşulu denekleri daha
“beklenmedik” ve önceki deneyimlere (başarı ve başarısızlık) daha az
dayalı iniş ve çıkışlar gösterdiler. Örneğin, şans yönergesi ile çalışan
denekler başarısızlıktan sonraki başarı beklentilerini daha çok arttır-
mak ve başarıyı izleyen başarı beklentilerini daha çok düşürmek eği-
limindeydiler. Phares’in deneyinde beceri koşulundaki deneklere oran-
la, şans koşulundaki deneklerin daha çoğu “doğru” bir yargıdan son-
ra daha az; “yanlış” yargıdan sonra daha çok para sürmekteydiler.
Diğer bir deyişle, şans yönergesine uyan denekler, sanki, her başarı
bir sonraki başarı olasılığını azaltıyormuş gibi, ya da her başarısızlık
bir sonraki başarı olasılığını arttırmış gibi davranıyorlardı.

Bu deneyin sonuçları, bir denneğin denetim odağı algısını (ba-
şarının kendisine mi yoksa kendi dışındaki güçlere mi bağlı olduğuna
olan inancını) bilmenin, onun bir işteki başarı ve başarısızlıklara karşı
tepki gösterirken ne tür yargılardan yola çıkacağını kestirmede yararlı
olduğunun ilk belirtisi idi. Eğer, bir sorun becerilere dayalı olarak
çözülebilecek cinsten algılanırsa, denekler o sorunla ilgili geçmiş
deneyimlerini gelecek başarı ya da başarısızlıklarını değerlendirmede,
ciddi olarak, kullanacaklardır. Öte yandan, çabaların sonuçları şan-
sa bağlanırsa, denekler geribildirim (sonucu) görmezlikten gelerek
bir kumarcınıninkine benzer biçimde davranmaya başlayacaklardır.

Phares’in (1962) ikinci bir çalışması, denneğin kendi çabaları so-
nucu acı verici bir uyarandan kaçınabilmesi durumunda, kaçınmanın
tümüyle denneğin denetimi dışında olduğu durumdakinden daha fazla

bir öğrenmenin gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Gerçekten, anlamsız hecelerın, acı verici bir uyarıcıdan (elektrik şoku gibi) kurtulmayı sağlamaları durumunda, daha çabuk öğrenildikleri görüldü.

James ve Rotter (1958) yaptıkları bir deneysel çalışma ile Phares'in yukarıda özetlenen birinci çalışmasında elde ettiği sonucu destekler nitelikte bulgulara ulaştılar. Kısaca, denetim odağı algısının insanların yaptıkları ya da davranışları sonucu elde ettiklerine ya da kaybettiklerine karşı nasıl tepki göstereceklerini yordamada yararlı olduğu görülmüyordu. Bu iki araştırmacı, denetim odağı algısının, yüzde yüz ya da yüzde elli pekiştirme ile yapılan öğrenme denemelerinden sonraki sönmeye direnç üzerindeki etkisini inceleme olanağı veren bir deney geliştirdiler. Psikolojideki uzun ömürlü bulgulardan biri de, bir tepkiyi kısmi pekiştirme sonucu öğrenen deneklerin, pekiştirme kesildikten sonra, öğrendikleri davranışlarda, yüzde yüz (tam) pekiştirme sonucu öğrenenlerden daha ısrarlı oldukları bulgusudur. Gerçekten de bu tür bulgular, eğitim durumlarında, öğretmenin yakın ilgisine gerek kalmaksızın öğrenme doğrultusunda ısrarlı çabalar üretmek için kısmi pekiştirmenin kullanılmasına ilişkin tartışmalara neden olmuştur. James ve Rotter yaptıkları işın başarısını araştırmacının denetiminde bir olgu olarak algılayan deneklerin (öğrenme deneylerindeki genel durum) deneyde bir değişiklik olarak, yüzde yüz pekiştirmeden yüzde sıfır (% 0) pekiştirmeye doğru bir kaymayı hemen algılayacaklarını savunarak kısmi pekiştirmeyi toplumsal öğrenme kuramı açısından yorumladılar. Kısmi pekiştirmenin uygulandığı deneklerse, pekiştirme oranındaki değişikliğin farkına o kadar çabuk varamıyacaklardır, çünkü kısmi pekiştirmeden sıfır (0) pekiştirmeye kayma o kadar açık ve seçik değildir.

Öte yandan, eğer denekler kendi çabaları sonucu elde ettikleri ödüllerin beceriye bağlı olduğuna inanırlarsa (içten denetimli) farklı sonuçların doğacağı da akla uygundur. Yüzde yüz pekiştirme programından % 0 pekiştirme programına geçiş, daha çok, ani bir "kopukluk" açısından açıklanabilir. Başarısı büyük ölçüde beceriye bağlı bir işın ilk denemeleri sırasında deneklere %100 pekiştirme uygulandıktan sonra, çabuk sönmeye olmayacağı nedeni ile, James ve Rotter, deneklerin kısmi ya da tam (% 100) pekiştirmeye tepkilerini belirlemede, denetim odağı algısının bir ara değişken olarak, kullanılabileceği görünüşü ileri sürmüşlerdir.

Yaptıkları deneyde denekler bir kart-tahmin oyunu içine sokuldular ve kendilerinden, birbirini izleyen her kart üzerinde X harfi mi yoksa O harfi mi bulunduğunu tahmin etmeleri istendi. Kart-

lar her deneye, elle işletilen, bir aygıtla sunuldu. Deneyin gözü önünde, her kart önce kapalı bir kapak arkasına düşürüldü. Denek tahmini yaptıktan sonra kapak açılarak kart gösterildi; sonra kapak kapatılarak yerine diğer bir kart düşürüldü. Araştırmacının görebildiği ve üzerinde X ya da O harfi bulunan iki yüzlü bir kart vardı. Denek tahmini bildirdiğinde araştırmacı kartı istenen yöne kaydırıyordu. Böylece, araştırmacı her tahmin için sonucu yani ödülü belirleyebiliyordu. Yedi tahminden oluşan her denemeden önce denekler başarı beklentilerini 1'le (başarısızlık) 10 (başarı) arasında değişen bir ölçek üzerinde kaydettiler. Denekler dört gruba ayrıldılar: % 100 beceri, % 100 şans, % 50 beceri ve % 50 şans grupları, Beceri ve şans koşulları deneklere verilen yönergeler aracılığı ile oluşturuldu; örneğin, "her denemeden önce ne kadar başarılı olacağınızı (beceri koşulu)" ya da "nekadar şanslı olacağınızı (şans koşulu) belirttiniz" gibi. Yüzde yüz pekiştirme grubundaki deneklere on denemeden her biri için 7 tahmin olanağı verildi. Onuncu denemeden sonra söndürme alıştırmaları başladı ve deneklere her denemede yaptıkları 7 tahminden 3'ünde, 2'sinde ya da 1'inde başarılı oldukları söylendi. Daha önceden yönergelerde, bu derecede düşük doğru tahmin sayısının şansa bağlı olduğu belirtilmişti; 7 tahminden ancak 5 ya da daha fazlasının şanstan daha iyi olduğu söylenmişti. Ek olarak, denekler toplam puanları söz konusu olduğunda, yanlış tahminleri için cezalandırıldılar, doğru tahminleri içinse ödüllendirildiler.

James ve Rotter'ın bulguları beklentilerini doğrular nitelikteydi. Şans yönergeleri ile kısmi (% 50) pekiştirme ve % 100 pekiştirme arasında, sönmeye karşı beklenen direnç farklılıkları, burada da görülüyordu. Kısmi pekiştirme sönmeye karşı daha büyük bir direnç yaratmıştı. Beceri yönergeleri ile ise, sonuçlar, istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmasalarda, tam tersi yönde idi; % 100 şans grubu, sönmeye karşı, % 100 beceri grubundan daha az dirençli bulundu. Yüzde elli beceri grubunun da, sönmeye karşı, % 50 şans grubundan daha az direndiği görüldü.

Böylece, James ve Rotter, sonuçların denetlenebilirliğine ilişkin beklentilerin, deneklerin deneyimlerine anlam vermede, küçünsemez farklılıklara yol açtığını kanıtladılar. Bir öğrenme deneyi sırasındaki söndürme denemeleri denek tarafından başarısızlıklar olarak algılanabilir ve bu da, çabada bir artışı gerektirebilir. Öte yandan, araştırmacının davranışı açısından, söndürme denemelerinin başlangıcı, yapılan işin değiştirildiğine ilişkin bir işaret olarak algılanabilir. Bu son koşulda, denekler araştırılmakta olanın kendi "bilinçleri" oldu-

ğunu, dolayısıyla, çabalarını durdurmanın “doğru” ya da daha zekice olacağını bile varsayabilirler. Bu çelişkili açıklamalar, deneğin yaptığı işi, kendi yeterliliğini ölçebilir ya da ölçemez, dolayısıyla, kendi çabaları ile kontrol edilebilir ya da edilemez olarak algılamasından dolayı doğar görünmektedir.

James (1957) bir araştırmasında, beceri ve şans grupları arasında beklentilerin geliştirilmesinde farklılıkların bulunduğunu ve beklentilerin beceri koşullarında, bir işten diğerine, şans koşullarında olduğundan, daha güçlü bir biçimde genellendiğini ortaya koydu. Ayrıca, diğer bazı çalışmalar da (Holden ve Rotter, 1962; Rotter, Liverant ve Crowne, 1961) söndürme denemeleri sırasında, kısmi pekiştirmenin % 100 pekiştirmeye üstünlüğüne ilişkin evrensel sayılabilecek inancın yalnızca şans koşulları için geçerli olduğunu gösterdiler. Bütün bu araştırma ve deneylerin önemi, insanlarda öğrenmenin yalnızca pekiştirmenin bir işlevi olmayıp, bireyin ödül ve cezaların içten ya da dıştan denetlendiğine ilişkin inancına da bağlı olduğunu göstermelerinden kaynaklanır.

Bu ilk çalışmalar, özgül beklentilerin deneysel olarak değiştirilip ayarlanabileceğini ve içten denetim-dıştan denetim genel beklentilerinin ölçülebileceğini kanıtlamışlardır. Sonuç olarak da, yaratıcısının en iyimser tahminlerini de geride bırakan pek çok sayıda başka çalışma için temel oluşturmuşlardır.

Yazıyı bitirmeden önce, konu ile ilgili, oldukça sık gözlenen bir yanlış anlamaya değinmek yararlı olacaktır. Denetim odağının kimi yazarlarca tipolojik bir kavram olarak ele alındığına tanık olunmaktadır. Denetim odağı tipolojik bir kavram değildir. Diğer bir deyişle insanlar, değişmez bir biçimde, kesin olarak içten denetimliler ve kesin olarak dıştan denetimliler şeklinde iki sınıfa ayrılamazlar. Unutulmamalıdır ki, bir bireyin belli bir durumdaki davranışını bir çok değişken birlikte belirler. Denetim odağına ilişkin olarak insanları değişmez ve kesin iki sınıfa ayırmak bu değişkenleri gözden kaçırarak bir sınıflama hatası olur ve davranışı yordama sürecini çok yalına indirger (Rotter, 1975).

KAYNAKÇA

- Holden, K.B. ve Rotter, J.B.** A nonverbal measure of extinction in skill and chance situations. *Journal of Experimental Psychology*, 1962, 63, 519-120.
- James, W.H.** Internal versus external control of reinforcement as a basic variable in learning theory. *Unpublished Doctoral Dissertation*, Ohio State University 1957.

- James, W.H. ve Rotter, J.B.** Partial and 100 percent reinforcement under chance and skill conditions. *Journal of Experimental Psychology* 1958, 55, 397-403.
- Phares, E.J.** Expectancy changes in skill and chance situations. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1957, 32, 1331-1337.
- Phares, E.J.** Perceptual Threshold decrements as a function of skill and chance expectancies. *Journal of Psychology*, 1962, 53, 399-407.
- Phares, E.J.** *Locus of Control: A personality determinant of Behavior*. Morristown, N.J.: General Learning Press, 1976.
- Rotter, J.B.** Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcements. *Psychological Monographs*, 1966, 80, 1-10.
- Rotter, J.B.** *Social Learning and Clinical Psychology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1954.
- Rotter, J.B.** Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1975. Vol. 43, No. 1, 56-67.
- Rotter, J.B., Change, J.E., ve Phares, E.J.** *Applications of a social learning theory of personality*. New York: Holt, Rinehart ve Winston, 1972.
- Rotter, J.B., Liverant, S., ve Crowne, D.P.** The growth and extinction of expectancies in chance controlled and skill tasks. *Journal of Psychology*, 1961, 52, 161-177.